

ПУБЛІЦИСТИЧНА УКРАЇНІКА

Зв'язки Ю. І. Крашевського з Україною перебувають у силовому полі таких напрямів творчої діяльності, як власне літературна творчість (подорожі, селянські повісті й історичні романи, мемуари та спогади), проблемно-публіцистичне осмислення українського часопростору, дослідницька і видавнича діяльність щодо української культурної спадщини, особисті контакти з діячами української культури, що в сукупності сприяло польсько-українському зближенню та порозумінню. Тож цілком закономірно, що поряд із вивченням української проблематики художніх творів окремої уваги заслуговує україніка Ю. І. Крашевського, представлена у редактованих ним часописах, ідейному наповненні публіцистики.

Культурологічне поле «Athenaeum»

Враження від своїх подорожей Ю. І. Крашевський друкував на сторінках науково-культурного часопису «Athenaeum», редактором якого він був упродовж десяти років. Журнал видавався в друкарні віленського видавця і книголюбця Теофіла Глюксберга. За підписаною угодою між ним і Ю. І. Крашевським щороку до друкарні мали надходити шість томів (обсяг кожного з них – не більше десяти друківаних аркушів). За виданий том письменник мав отримати 1000 дукатів або 2000 польських злотих. Для Ю. І. Крашевського головною метою видання та розповсюдження часопису було те, щоб «Athenaeum» став інтелектуальним центром регіону – східного пограниччя історичної Польщі: «Я б хотів, щоб за допомогою наших літераторів та вчених це видання стало зібранням найважливіших досліджень, розвідок, картин, які були б спрямовані не на тимчасове заспокоєння смаків і хвилин-

них уподобань, а передусім висвітлювали б важливі питання, присвячені загальній справі літератури»¹.

На сторінках видання Ю. І. Крашевський спочатку намагався активно пропагувати слов'янофільські ідеї, що було у той час вимогою та прикметою часу. Проте пізніше, зрозумівши, що серед авторів, які тут друкувалися відсутня однастайність поглядів, «вбачаючи в царській Росії гегемона майбутньої слов'янської єдності»², почав поволі відходити від такої пропаганди й в результаті статті Ю. І. Крашевського слов'янофільського характеру з'являлися все рідше, а у пізніших випусках журналу ставало все відчутнішим його хвилювання за долю польського народу та культури, загрозу якій він вбачав не в останню чергу з боку царської Росії.

Основні засади майбутньої програми «Athenaeum» виголошені були на з'їзді польських літераторів у Чуднові біля Житомира 5–12 червня 1841 р. у маєтку відомого і впливового на той час письменника Генрика Жевуського. Там, крім господаря та Ю. І. Крашевського, були також М. Грабовський, І. Головінський та ін.³ М. Грабовський пропонував, щоб видання мало релігійний характер, радив висвітлювати різноманітні явища культури, спираючись на основні засади християнської віри. Ю. І. Крашевський же відкидав ідею тематичної визначеності під час відбору матеріалів до друку. Проте вимушений був врешті пристати на відповідну програмну декларацію, адже боявся втратити відомих та талановитих соратників : «“Athenaeum” за своїм духом відображатиме судження письменників, які працюватимуть на нього; “Athenaeum” на перше місці ставив і ставитиме привернення уваги загалу до релігійних питань, намагатиметься повністю викоренити наявні ще досі залишки забобонів XVIII ст.; наше видання

¹ Roszkowska-Sykalowa W. «Athenaeum» Józefa Ignacego Kraszewskiego. 1841 – 1851. Zarys dziejów i bibliografia zawartości. – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1974. – XXXVI, 64 s. – S. 11.

² Danek W. Sprawy słowiańskie w życiu i twórczości Kraszewskiego // Danek W. Pisarz wciąż żywy. Studia i szkice o życiu i twórczości J.I.Kraszewskiego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1969. – С.111–141. – С. 113.

³ Ершов В. Чуднівський з'їзд польських письменників. До історії організації і розпаду Волинсько-Литовської котерії // Українська національна ідея: історія і сучасність. – Житомир, 1997. – 144 с. – С. 88–90.

стане на шлях боротьби зі зневірою, матеріалізмом, скептицизмом і новітнім пантеїзмом молодії Європи»⁴.

Одним із пріоритетних завдань видання Ю. І. Крашевський вважав публікацію історичних матеріалів, адже був переконаний, що їх поява на сторінках «Athenaeum» (а такі твори друкувалися тоді досить рідко) заохочуватиме науковців до регіональних досліджень та оприлюднення їхніх результатів. Врешті, зазначав він, завдяки друку на сторінках «Athenaeum» вони будуть врятовані від забуття і знищення. Як історик, Ю. І. Крашевський високо цінував публікації автентичних матеріалів, що можуть стати основою для самостійних досліджень у галузі культури й історії народів Польщі та України. Крім цього, він ввів розділи, присвячені проблемам мистецтва («бо з болем у серці ми спостерігаємо, як нині мало у нас займаються мистецтвом і не розуміються на ньому»⁵), літературній творчості, рецензуванню та бібліографії, до яких ретельно підбирав матеріали. Видавець закликав до співпраці з журналом усіх письменників, «бо те, що вони можуть здійснити – зроблять не для нас, а для загального блага, а коли «Athenaeum» проведе таку рятівну місію для читацького загалу, це стане великою заслугою співробітників журналу»⁶.

Окремим етапом у функціонуванні та розвитку «Athenaeum» став період співпраці з київським виданням «Gwiazda» («Зірка»), який тривав упродовж 1845–1846 рр. Загалом, політика редактора ґрунтувалася передусім на якісному відборі матеріалів авторитетних для тогочасної наукової думки митців художнього слова. Ю. І. Крашевський намагався об'єднати навколо себе письменників, вихованих у традиції Кременця, таких як Титус Щеньовський, Александре Пшездзецкий, Юзеф Ярошевич, Іполіт Скімборович, Валеріан Врублевський та багатьох інших. Це були активні учасники тогочасного літературного та культурного життя Правобережної України.

Завдяки видавничій, науковій та культурній діяльності Ю. І. Крашевського, збереглися і дійшли до наших днів численні

⁴ Цит. за Roszkowska-Sykałowa W. «Athenaeum» Józefa Ignacego Kraszewskiego. 1841–1851. Zarys dziejów i bibliografia zawartości. – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PANauk, 1974. – XXXVI, 64 s. – S. S.14.

⁵ Там само. – С. 16.

⁶ Там само. – С. 16.

українські фольклорні та етнографічні матеріали, які публікувалися за його підтримки в «Athenaeum». Видання сприяло становленню української етнографії та зробило значний внесок у розвиток української науки і культури в цілому. Поява на сторінках «Athenaeum» фольклорних, етнографічних та країнознавчих пам'яток не була випадковістю. Публікації народнопоетичних джерел були одним із пріоритетних завдань видання. Вони сприяли поширенню і популяризації пам'яток слов'янських культур, зокрема української. Це відповідало програмі науково-культурного періодичного видання, яке було присвячене проблемам історії, літератури, мистецтва та критики пограниччя.

Із «Athenaeum» співпрацювали відомі на той час українські та польські літературознавці, фольклористи та етнографи, серед яких назвемо імена М. Грабовського, П. Куліша, А. К. Грози, Г. Жевуського, Е. Ізопольського, Р. Підберезького, А. Словіковського та Є. Т. Сушкевича, які розвивали та поглиблювали слов'янську тематику на сторінках видання. Українська культура була представлена в «Athenaeum» досить різноманітно й глибоко. Редакційний портфель формували окремі пласти архівно-історичних та документальних матеріалів; публікації історіографічного характеру; художньо-літературні твори з українською історичною та селянською проблематикою; малоросійські оповідання П. Куліша; народнопоетичні фольклорні матеріали; наукові розвідки з археології й етнографії України; рецензії на публікації з цієї ж тематики.

У журналі існувала спеціальна рубрика під назвою «Дослідження народних легенд», де було опубліковано більше півтисячі фольклорних матеріалів, зібраних, в основному, в Україні. У 1843 р. тут у кількох номерах друкувалися фрагменти дослідження «Українські пісні і перекази» («Pieśni i skazki ukraińskie») відомого польсько-українського етнографа, фольклориста і письменника із Білої Церкви Еразма Ізопольського. Спочатку вийшов нарис «Пам'ятки України», де з ностальгією згадувалось героїчне минуле України, були проаналізовані причини важкого стану народу та звернена увага, перш за все, на славні події в історії краю. Друга подача містила два сюжети «Про Вернигору» та «Вертепна драма про смерть» («O Wernyhorze» і «Dramat wertepowy o śmierci»). Останній нарис мав величезне значення для української фольклористики і театрознавства.

навства, оскільки пов'язаний із остаточно ще не з'ясованим часом появи народного лялькового театру «Вертеп» в Україні⁷ (на думку Е. Ізопольського – це кінець XVI ст., а за І. Франком – кінець XVII – початок XVIII ст.). У цій же рубриці у 1844 р. були опубліковані «Історичні співи України» («*Śpiewy historyczne Ukrainy*») – зібрані Е. Ізопольським українські історичні пісні та думи, як відомо, одну із пісень він записав від Тараса Шевченка. «Це перша спроба в польській фольклористиці опублікувати лише історичну поезію українського народу. До збірника ввійшли переважно відомі зразки української героїко-романтичної поезії – пісні про Байду, Підкову, Морозенка, думи “Буря на чорному морі”, “Федір Безродний” та ін. До окремих пісень наведено ряд варіантів, а до пісні про Скалозуба – однойменну казку. Всі варіанти подано українською мовою, в польській транскрипції, з метою популяризації українського народного епосу зроблено переклад на польську мову»⁸, – характеризує змістовне наповнення публікації Р. Пилипчук.

Із величезної кількості опублікованих редактором Ю. І. Крашевським в «*Athenaeum*» статей, важливе місце займають легенди та думи, зібрані Е. Ізопольським на Правобережній Україні, серед яких легенди про фортифікаційні споруди часів Київської Русі, що у X ст. слугували захистом для місцевих жителів від набігів половців та печенігів, пісні лірників, а також такі перлини народного епосу, як «Дума про Остапа Шашкевича», «Дума про Байду» та багато інших. Не менш значимою для української науки стала стаття, присвячена Іванові Мазепі. Вона містила граверний портрет гетьмана, факсиміле його підпису, декілька листів. У праці представлено джерела та розвиток легенди про цю видатну історичну особистість. Великою заслугою журналу було й залишається здійснення низки публікацій фольклорних матеріалів українською мовою. Увазі читачів було запропоновано аналіз представлення образу Мазепи в регіональних

⁷ Пилипчук Р. До питання про початок українського вертепу, або Ще раз в обороні Еразма Ізопольського // Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки. Київські полоністичні студії / Під ред. Р. Радишевського. – Т. 17. – К: Леся, 2010. – С. 363.

⁸ Пилипчук Р. До питання про початок українського вертепу, або Ще раз в обороні Еразма Ізопольського // Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки. Київські полоністичні студії / Під ред. Р. Радишевського. – Т. 17. – К: Леся, 2010. – С. 372.

переказах та його трансформації у творах Вольтера, Дж. Г. Байрона, О. С. Пушкіна, Б. Залеського, Т. Шевченка.

У «Науковому огляді» («Przeglądu naukowego») часто друкувалися критичні статті на адресу Ю. І. Крашевського. Проте український матеріал, з різних регіонів, і зокрема розвідки Е. Ізопольського, були високо оцінені одним з редакторів «Огляду» – Едвардом Дембовським. Як знавець і меценат літератури, Ю. І. Крашевський всіляко сприяв публікаціям дебютантів у своєму журналі, підтримував молодих і талановитих письменників, друкуючи уперше їхні твори.

«Athenaeum» Ю. І. Крашевського відрізнявся від інших тогочасних видань виразним спрямуванням на збереження народнопоетичних традицій. Пильна увага до народних першоджерел в «Athenaeum» впливала з авторської концепції визнання як слов'янської єдності, так і самобутності кожної з культур, що наближувало часопис до ідей панславізму. Тож, незважаючи на пріоритетність національних інтересів у змістовому наповненні журналу, висвітлення питань культури, літератури, історії інших слов'янських народів займало почесне місце. Таким чином, це видання представляло проблематику, яка вже довго чекала копітких досліджень. Паралельно з ознайомленням читача з новинками літератури журнал сприяв відродженню та збереженню національних слов'янських культур, передусім української, що відповідало морально-етичній концепції нації.

Стаття-памфлет «Україноманія»

Безперечно, тема України була однією з провідних у творчій діяльності Ю. І. Крашевського, особливо у волинський період. Проте її сприйняття відрізнялося, наприклад, від ейфорійного захоплення представників «української школи». Україна для Ю. І. Крашевського була реалістичною, позбавленою ідеалізації, ілюзій, часом зображувалася у песимістичних тонах – у тих непоказних буденних шатах, які польський письменник бачив щодня, живучи на українських землях та глибоко пізнавши їх у численних подорожах. Загальновідомо, що в розпал романтичного руху Ю. І. Крашевський зробив різкий поворот у бік реалістичного мистецтва і його канонам залишився вірним до останніх днів. Саме тому на сторінках журна-

лу «Петербурзький тижневик» («Tygodnik Petersburski») у 1839 р. з'явилася його програмна й досить полемічна стаття-памфлет «Україноманія». Це був своєрідний маніфест, у якому Ю. І. Крашевський розставив акценти і виклав свій погляд на низку літературних, культурних та ідеологічних проблем, що турбували його і змусили взятися за перо. У цій статті він обґрунтував своє ставлення до надмірного захоплення українською тематикою в польській літературі XIX ст. Письменник наголошував на шкідливості романтичного стереотипу України в польській літературі, закликав припинити експлуатацію цієї тематики, звертав увагу на протиріччя між реальним життям українського народу і сентиментально-ідилічним його змалюванням у творах польських авторів.

Об'єктивно оцінюючи суперечливі моменти, Ю. І. Крашевський виявив себе не тільки талановитим письменником, але й критиком і публіцистом. Важливим є також той факт, що стаття була включена до публіцистичного циклу робіт, написаних у 1837–1841 рр., «Моральні хвороби XIX століття». До нього ввійшли памфлети, де автор виступав проти непотрібної галасливості, інтелектуальної обмеженості, бездуховності, моральної деградації шляхти, тобто проти всіх тих явищ, які він сприймав як патологію. А разом з ними й україноманію Ю. І. Крашевський трактував як своєрідну духовну хворобу. Автор гостро критикував сліпе наслідування, відхід від реальності, фанатичне творення чергового національного міфу. Його хвилювали безоглядне і бездумне звернення до української тематики, зведення літературного мистецтва до вузьких рамок, примітивізації та моди. Письменник відстоював право літератури і – в ширшому розумінні – мистецтва на відображення повної, об'єктивної картини світу: «Бо хто Україною не жив, Україну не пройшов, не жив її життям, тільки в книжках шукав легенди, звичаї і навіть описи місцевості, у того українські речі виходять смішним наслідуванням моди»⁹. Найвищою цінністю автор проголошував дійсність, зв'язок мистецтва із життям, звинувачував представників «української школи» в штучності, фіктивності, вузькості світосприйняття, регіональній вибірковості, що призводила до художніх прорахунків. «Так само, як і на Україні, поезія є скрізь, де є могила, легенда, ліс,

⁹ Василенко В. Крашевський в Російській імперії 1812–1863–1917. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2002. – 401 с. – С. 18.

гора, степ, болото, шматок неба, цвинтар і людина, де існують спогади від колиски, скрізь є початок поезії, її зерно»¹⁰.

У зв'язку з цим стає зрозумілим, що «Україноманія» виявилася своєрідним актом протесту проти багатьох постулатів, виголошених романтиками, міфологізованого типу світосприйняття, аматорства й епігонства. Ю. І. Крашевський високо цінував українську поезію, проте застерігав від надмірних звернень до української тематики та наслідувань. Письменник пропонував не сліпо оспівувати українську землю, а насамперед відвідати та пізнати її життя, побут, культуру. У заключних рядках статті Ю. І. Крашевський зазначає: «Хто хоче оспівувати Україну, нехай спочатку там поживе, нехай з'єднається з нею вузлом спогадів і прийме її, як матір, тільки тоді він матиме право натхненно її оспівувати і не боятися звинувачень у наслідуванні»¹¹.

Фактично ця розвідка є голосом у романтичній дискусії про народність, що на практиці часто зводилася до регіоналізму. Автор проти всіляких форм наслідування, як проявів «бездушної форми», яку протиставляє натхненню і життєвій правді. Особливу роль Ю. І. Крашевський відводить романтизму у процесі оживлення літератури та наближення її до народу: «Література повинна походити з життя, цвітом якого вона є, повинна промовляти до народу його мовою, його уявленнями»¹². Натомість екзотичність, як крайній прояв народності, письменник вважає шкідливою: її «надмір загрожує спотворенням загального характеру навіть витворів однієї країни й епохи»¹³. Україноманію автор ставить поряд із різними літературними модами – писати про Китай, Африку, бедуїнів тощо.

Територіально Україну автор відмежовує від інших, «раніше поєднаних з цим регіоном, провінцій», серед яких називає Волинь, Русь Червону, «Підляшшя, так давно Руссю заселене», Галичину, Полісся. Тобто фактично пропонує використовувати все культурне різноманіття колишніх земель Київської Русі. Серед сповнених поетичного натхнення місцевостей перераховані також сучасні поль-

¹⁰ Там само. – С. 17.

¹¹ Там само. – С. 19.

¹² Kraszewski J. I. Studja literackie. – Wilno : Wydanie A. Zawadzkiego, Nakładem i Drukiem J. Zawadzkiego. 1842. – 288 s. – S. 147.

¹³ Там само. – С. 151.

ські, білоруські та литовські землі, народною поезією яких автор радить користатися літераторам. Якщо пригадаємо тут ще топоніміку подорожей Ю. І. Крашевського («Спогади про Волинь, Полісся і Литву» 1840 р. та «Спогади про Одесу, Єдисан і Буджак» 1845 р.), то зрозуміємо, що обшир потенційних художніх жнив в авторському світогляді – це велика Річ Посполита регіонів.

Із особливою теплотою і знанням пише Ю. І. Крашевський про історію й краєвиди Волині, виразно протиставляючи її Україні: «Волинь встелена, проросла поезією, але тут треба народитися чи довго пожити, щоб її відкрити, перейнятися нею; від руїн Луцького замку, у якому досі, здається, лунають відгомони бенкету 1429 року, де ще навіть у народних вустах звучить ім'я Вітовта, почавши від житомирських Гедимінових могил, від руїн замку і могили князів Корецьких, від Губкова пагорбів, скрізь, де є курган, вал, городище, руїни замку, там у серці народу існує поетичний переказ. Чого ж всю поезію шукати на Україні?»¹⁴. Автору нарису йдеться переважно не про регіональне походження фольклорного матеріалу, а про відображений у ньому історичний досвід. Адже «українська школа» польського романтизму власне зросла на патріотичній традиції українського фольклору, зокрема на описах бунтів як народної стихії, гайдамаччини, як органічно злитого з народом традиційного елементу, та героїчної біографії степового жителя, зітканої з чеснот та злочинів¹⁵. Така пропозиція оминати фольклорні «козацькі пригоди» і «різанину» – це по суті заперечення романтичного історично-географічного детермінізму, який передбачав тісний взаємозв'язок між природою та народним характером, котрий найяскравіше проявив себе в історії. Якщо позитивним прикладом для поетичного оспівування наведено представників офіційної історії: Вітовта, Гедиміна, князів Корецьких, а ще узагальнено королів, лицарів, дипломатів – то це означає, всупереч проголошеним у вступі засновкам, відхід від цінностей романтизму з його нобілітацією контркультури.

«Українська є настільки ж народною польсько-слов'янською поезією, як і поезія всіх інших провінцій, раніше пов'язаних з цим

¹⁴ Там само. – С. 150.

¹⁵ Пор. Janion M. *Kozacy i górale* // Janion M. *Prace wybrane*. – Т. I. Gorączka romantyczna. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 387, 408.

краєм»¹⁶, – таке заперечення унікальності українського фольклору для польської літератури є симптомом початку антиромантичного зламу, а «Україноманія» – не просто критикою епігонських переживань, а початком переоцінки всієї системи романтичного світогляду. Зрештою, Ю. І. Крашевський прямо визнає наростання кризи романтичного світосприйняття: «Складно втілитися у цей світ диких пам'яток, котрі нашим скептицизмом, філософією та історичною інформацією безжально руйнуються. Нам шкода віри й натхнення, але не в наших силах поєднати їх із сьогодишньою цивілізацією»¹⁷. В іншому місці він знову наголошує на необхідності залишати народну поезію в незмінному вигляді або ж творити у її дусі, але аж ніяк не обробляти чи переробляти її¹⁸. Цього разу йшлося про переклади польською мовою українських дум Адамом Пенькевичем¹⁹.

Не дивно, що такий гостро критичний нарис, спрямований проти усталеного літературного канону, натрапив на протидію середовища. Зокрема, відреагував на нього М. Грабовський – член уманського гуртка (спільно з Б. Залеським і С. Гощинським), дослідник українських шкіл у польській та російській літературах. Адже його найважливішою працею є «Література і критика» (1839–1840), перший том якої повністю присвячено «українській школі» в польській літературі, а на матеріалі російської літератури це явище проаналізовано в статтях «Про українські пісні» та «Про школу української поезії». У тому самому часопису («Петербурзький тижневик»), де була надрукована стаття Ю. І. Крашевського, вийшла рецензія-відповідь М. Грабовського на неї²⁰. Автор наполягав на необхідності звертатися в літературі до народних джерел, однак так само, як і Ю. І. Крашевський, застерігав від небезпеки епігонства, наголошував на різноманітті «всіх країв польської мови» і потребі відобра-

¹⁶ Kraszewski J. I. Studja literackie. – Wilno : Wydanie A. Zawadzkiego, Nakładem i Drukiem J. Zawadzkiego. 1842. – 288 s. – S. 146.

¹⁷ Kraszewski J. I. Choroby moralne XIX wieku. Ukrainomania // Wasylenko W. Józef Ignacy Kraszewski. Zapomniane, nieznanne (ukraińskie materiały źródłowe). – Warszawa : Min. Kultury i Sztuki, 1999. – 180 s. – S. 19.

¹⁸ Kraszewski J. I. Słowo o obrabianiu podań gminnych // Tygodnik petersburski. – 1839. – № 100.

¹⁹ Dumy ukraińskie // Bojan. Część pierwsza. – Wilno : Wydawca Adam Pieńkiewicz, 1838.

²⁰ Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami Poezyi Polskiej (z powodu artykułu o «Ukrainomanii») // Tygodnik Petersburski. – 1839. – 11 maja.

зити це в художніх творах: «Із радістю ми помітили в статті пана Ю. І. Крашевського по-новому викладені ці фізіономічні відмінності кількох частин колишнього Польського краю, які якнайкраще можуть і повинні відобразитися у мистецтві. Нова польська поезія має відливатися не з однієї форми, а з окремих, виразних частин (це повинно становити її окремійшність і багатство серед європейських літератур), і це не тільки теорія, припущення, це вже сталося значною мірою, просто цей феномен щойно помітила критика». А відповідь на свою рецензію М. Грабовський отримав в особистому листі від Ю. І. Крашевського, однак стосувалася вона вже не суті дискусії, а лише принагідної критичної зауваги про творчість Францішка Морачевського²¹. Зрештою, Ю. І. Крашевського і М. Грабовського на той час уже пов'язували настільки міцні приязні стосунки і ділова співпраця, що відмінність у поглядах на літературу їх не порізняла. Тим більше, що М. Грабовський завершує свою рецензію ніби жартівливо перебільшеною похвалою талантів Ю. І. Крашевського: «Завжди і в усьому *ініціатива йде від нього*. Це побічне, але безсумнівне визнання того, що він один серед нас уміє розпізнати найцікавіші і найважливіші літературні питання на теперішній момент»²².

Однак проблеми, порушені в «Україноманії», ще тривалий час функціонували в літературному дискурсі. М. Грабовський у листі до Ю. І. Крашевського від 31 липня 1843 р. продовжував обговорення запропонованого ним бачення «української школи»: «Справжньою деморалізацією і недоречністю була наша україноманія, якій ти перший дав назву хвороби. Іноді майже незбагненим видається, як ми, поляки, з кожного розбійницького ватажка робили героя; історичні події ми розглядали упереджено проти самих себе, набріхували на себе небували злочини, обожнювали власних недругів. Однак усе це було і, можливо, залишилося б незбагненою загадкою, якби не згадувалися наявні в нас демагогічні доктрини, які перетворювали кожна народну справу на справедливу»²³. Як бачимо, із колишнього опонента М. Гра-

²¹ Grabowski M. Listy literackie / Wyd. A. Bar. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1934. – 450 s. – S. 77.

²² Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami Poezyi Polskiej (z powodu artykułu o «Ukrainomanii») // Tygodnik Petersburski. – 1839. – 11 maja.

²³ Grabowski M. Listy literackie / Wyd. A. Bar. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1934. – 450 s. – S. 327–328.

бовський з часом перетворився на ще радикальнішого критика «україноманів». Як це не парадоксально, але на такі міркування М. Грабовського наштовхнуло знайомство з укладеною П. Кулішем на основі народних дум поетичною козацькою історією: усвідомлення її дійсної народності й водночас традиційно наявного образу ворога-ляха заважало насолоджуватися красою цього епосу, наштовхувало на грікі роздуми про неможливість глибокої польсько-української єдності, не затьмареної «національними пристрастями».

Літературному стилеві Ю. І. Крашевського характерне заперечення літературної пози, захоплення містифікаціями, надмірна вимогливість і прагнення до довершеності форми та фольклорне оздоблення. Ю. І. Крашевський був передусім письменником-мислителем. Він відкидав безпристрасну споглядальність, у якій би формі вона не виступала: класицизм, романтизм чи реалізм. Польський письменник не наслідував ані Вальтера Скотта, який відволікав читача від наукової дійсності, ані реакційного містика Шатобріана, ані фольклористів, що буквально заповнили польську літературну дійсність XIX ст. Його пристрастність не знаходила спільних точок з творчістю бунтівника Байрона, хоча Крашевський і був палким шанувальником його творчості. У той же час найплідніший польський письменник залишається романтиком, тільки його романтизм – це романтизм соціальний, стиль ліберальної свободи, народної емансипації. Його передусім цікавить не гарний пейзаж, не живописні руїни, не звичаї минулого, а люди, їхні стосунки і почуття. У цьому сенсі Ю. І. Крашевському (після сентименталізму) мав би імпонувати європейський гуманістичний романтизм, головними представниками якого були такі французькі письменники, як В. Гюго, Жорж Санд, Е. Сю та ін. Ці західноєвропейські впливи позначилися на прозаїчному доробку Ю. І. Крашевського, який, незважаючи на свої політичні погляди (консерватизм), у творчості об'єктивно пропагував прогресивні, ліберально-демократичні тенденції. Від романтизму до викривального реалізму Бальзака, Діккенса, Гоголя – такий шлях прози Ю. І. Крашевського.

Подібно до В. Гюго, Ю. І. Крашевський робив соціальний аналіз минулого в своїх історичних повістях; як Жорж Санд, в побутовій повісті ліберально прагнув розв'язати гострі конфлікти сучаснос-

ті. Таким чином, Ю. І. Крашевський став для польської літератури творцем напрямку, який у французькій літературі так палко критикував М. Грабовський, назвавши цей напрям “несамовитою літературою”. Письменник зазначав: «Романтизм – це не середні віки, не чудернацтво і не забаганка, це не виключно забобони народу, романтизм – це емансипована народність, яка входить у літературу з громадянськими правами»²⁴.

Творчість Ю. І. Крашевського може бути яскравою ілюстрацією еволюції літературних напрямів і стилів у польській літературі XIX ст. Почавши від романтичних творів, народних повістей, він завершив історичною романістикою – таким був шлях цього «титана праці» в польському письменстві, одного з найплідніших творців слова у світовій літературі. Своєю діяльністю на Волині та широким висвітленням українки у своїй творчості Ю. І. Крашевський прославив українську проблематику, котра вражає впровадженням нових образів і тем до світової літератури (цикл волинських повістей), проникненням в історичні джерела. Польський письменник звернув увагу свого народу на українські проблеми, що сприяло взаємопроникненню тем, польсько-українському взаємозбагаченню на літературному, історичному і культурних рівнях.

Нарис-рецензія «Запоріжжя»

Сьогодні в популярній літературі, публіцистиці та й у шкільному курсі історія Запорізької Січі часто сприймається як праобраз української державності із виразним акцентом спротиву проти польсько-шляхетського панування, як прямий нащадок військових традицій Київської Русі, який за логікою історичного розвитку привів до виникнення козацької держави Гетьманщини. Тут не місце заглиблюватися у проблеми спекулятивності історіософських концепцій, просто спробуємо збагнути, як трактувалася козацька спадщина видатним представником польського народу.

Нагода ґрунтовно висловити свою позицію щодо явища козацтва трапилася Ю. І. Крашевському, коли він під час своєї подорожі до Одеси влітку 1843 р. познайомився з Аполлоном Скаль-

²⁴ Цит. за: Францев В. Славянские элементы в литературной деятельности Ю. И. Крашевского. – Варшава, 1913. – 76 с. – С. 35.

ковським – видатним істориком, археографом, архівознавцем, статистиком і письменником. Здається, можна припустити, що попередньо цей дослідник козацтва був заочно представлений Ю. І. Крашевському М. Грабовським, який у своїх листах зазначав потребу зробити для «Athenaem» скорочений виклад «Історії останнього коша запорозького»²⁵ і писав про своє особисте листування з А. Скальковським²⁶.

Для Ю. І. Крашевського під час подорожі до Одеси знайомство із А. Скальковським було найважливішим з-поміж усіх інших, як зазначає письменник у своїх «Спогадах про Одесу, Єдисан і Буджак». Та й в історика козацтва враження про польського письменника були найпозитивнішими. Як занотував він у своєму щоденнику: «Двічі був у мене Крашевський, поет і прозаїк, можливо, найкращий у Польщі. Це людина ще цілком молода, йому не більше 32 років, зі світлим волоссям і стрункої статури. Він мені дуже сподобався»²⁷. А. Скальковський надавав Ю. І. Крашевському доступ до власних книг та історичних матеріалів і документів, ділився цікавою інформацією, знайомив із відомими особами Одеси, супроводжував його до музею та бібліотеки.

Адже за два роки до подорожі Ю. І. Крашевського до Одеси, у 1841 р., саме вийшла фундаментальна праця цього українського вченого «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького»²⁸, написана на значному джерельному матеріалі, зібраному під час експедицій: у 1835–1836 рр. до архівів Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній та особливо у 1839 р., коли в архівах Катеринослава було виявлено й упорядковано документи Запорозької Січі за 1730–1775 рр. У результаті знайомства із працею А. Скальковського Ю. І. Крашевський у 1846 р. написав нарис «Запоріжжя»²⁹.

Необхідно також зазначити, що між цими видатними діячами зав'язалося безпосереднє листування, яке тривало від 2 серп-

²⁵ Grabowski M. Listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1934. – 450 s. – S. 293.

²⁶ Там само. – S.329.

²⁷ Цит. за Kaupuz A. Apollon Skalkowski o pobycie Kraszewskiego w Odessie // Ruch Literacki. – 1969. – Z. 6. – S. 362.

²⁸ Перша публікація: Скальковский А. Очерки Запорожья // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб, 1840. – Ч. 25. – Март. – С. 173–211.

²⁹ Kraszewski J. I. Zaporoże // Ateneum. – T. 5. – 1846. – S. 5–64.

ня 1843 р. до 10 травня 1845 р. Тепер 13 листів Ю. І. Крашевського зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України в Києві, перший із них датований 2 серпня 1843 р., а останній – 10 травня 1845 р. «Їхню домінанту становить зацікавлення духовною і матеріальною культурою, історією південних слов'ян, а особливо українським козацтвом»³⁰, – пише В. Василенко. Історії їхнього знайомства було присвячено публікації одеського вченого М. Г. Попруженка³¹ та польської дослідниці А. Капуж³². А 7 листів А. Скальковського до Ю. І. Крашевського з 1843–1844 рр. зберігаються в архіві письменника в Ягеллонській бібліотеці у Кракові, однак, на жаль, їх практично втрачено через вплив часу. Три листи польського письменника були опубліковані в «Одеському календарі» ще на початку ХХ ст.³³.

У нарисі Ю. І. Крашевського «Запоріжжя» важливою видається як сама увага до козацької проблематики, так і глибоке проникнення у сутність матеріалу, намагання об'єктивно з'ясувати історичну правду, позбавлений станових і національних упереджень підхід. Цей нарис став одним із джерел ґрунтовної інформації про Запорізьку Січ, зокрема для тих польських письменників, які згодом бралися до козацької тематики. Здається, можна ствердити, що саме ним під час написання своїх історичних романів користувалися як Т. Т. Еж, так і Г. Сенкевич. А праця самого А. Скальковського міцно закріпилася в польському науковому дискурсі³⁴, не в останню чергу, завдяки статті Ю. І. Крашевського.

Погляди польського письменника на козацтво безперечно були сформовані романтичною традицією, зокрема «українською школою» польського письменства. Варто назвати тут лише її найвидатніші твори, присвячені українсько-козацькій тематиці: «Чати»

³⁰ Wasylenko W. *Ukraińskim tropem polskich pisarzy XIX i XX w.* – Poznań : Wydawnictwo Fundacji Literackiej, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, 1996. – 151 s. – S. 79.

³¹ Попруженко М. Г. Крашевский в Одессе. – Одесса, 1912. – 23 с.

³² Капуż. А. Apollon Skalkowski o pobycie Kraszewskiego w Odessie // *Ruch Literacki*. – Z. 6. – 1969. – S. 361–364.

³³ Listy J.I.Kraszewskiego z dni 12/VIII 1843, 12/XI 1843, 9/VI 1845 // *Kalendarzyk Odeski na rok 1912*. – Odessa, 1912. – S. 91–94.

³⁴ Поп. Gliszczynski M. *Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża podług Skalkowskiego*. – Warszawa : S. Strąbski, 1849. – 258 s.

(1827) та «Кримські сонети» А. Міцкевича, «Марія» (1825) А. Мальчевського, «Українська думка» (1824), «Чайки» (1830) та «Дух степу» (1841) Ю. Б. Залеського, «Канівський замок» (1828) С. Гощинського, «Українська думка» (1826), «Змій» (1832) і «Срібний сон Саломеї» (1843) Ю. Словацького. А серед наукових джерел, як свідчить текст нарису «Запоріжжя», очевидно, Ю. І. Крашевський був знайомий щонайменше із працями Г. Ф. Міллера³⁵, М. Г. Бантиш-Каменського³⁶, М. А. Максимовича³⁷, пізніше виданими записами оповідок М. Л. Коржа³⁸, а серед польських дослідників лише А. Мацієвський міг знати «Запорожскую старину» – фольклорні та історично-літературні збірки, які в 1833–1838 рр. у Харкові видавав Ізмаїл Срезневський. У полі уваги Ю. І. Крашевського перебували, безперечно, і збірники народних пісень М. Максимовича³⁹.

Найбільше місця у нарисі польського письменника займає старанний переказ даних праці Скальковського щодо устрою запорозької спільноти і її побуту, способів ведення військових операцій, менше уваги присвячено історичним постатям і справам козацтва. Ю. І. Крашевський щоразу звертає увагу на суперечності, що супроводжували історію Запоріжжя, відповідно до прийнятої ним у публіцистиці й в історичних романах засади: «Правду можна здобути не інакше, як вдивляючись у два зовсім протилежні боки однієї речі»⁴⁰. Таким чином, деякі положення А. Скальковського, які видаються йому надміру ідеалізованими, Ю. І. Крашевський заперечує, більш помірковані розвиває, уточнює, доповнює і розширює за допомогою матеріалу інших джерел. Фактично, «Запо-

³⁵ Міллер Г. Ф. Разные материалы до истории запорожской касающиеся. – Б. м., б. г. – 76 с.

³⁶ Бантыш-Каменский М. Г. История от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – М., 1822.

³⁷ Максимович М. А. Малороссийские песни. – М., 1827. – 286 с.

³⁸ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, села Михайловского, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842.

³⁹ Dubiecki T. Korespondencja pomiędzy Józefem Ignacym Kraszewskim a Marianem Dubieckim // Księga ku czci J. I. Kraszewskiego. – Łuck : 1939. – С. 471.

⁴⁰ Цит. за: Kraszewski J. I. Zaporozże // Wasylenko W. Józef Ignacy Kraszewski. Zapomniane, nieznanne (ukraińskie materiały źródłowe). – Warszawa : Min. Kultury i Sztuki, 1999. – 180 s. – S. 23.

ріжжя» за своїм жанром перебуває на межі рецензії й адаптованого коментованого переказу текстів наукової розвідки.

Серед причин та обставин виникнення запорізького козацтва Ю. І. Крашевський акцентує необхідність протистояти зовнішній загрози: «Із навколишнього населення, яке страждало від постійних нападів і грабунку, сміливіші виступили на захист кордонів і осіли там на сторожі. До них приєдналися прийшли здалеку, охочі до бою молодці, і так було закладено перше зерно козацької дружини. <...> На початку XVI ст. Польща звернула увагу на цю самородну прикордонну сторожу, і забажала її врегулювати, впорядкувати, підкорити й обернути собі на користь. Це вдалося тільки частково, а почасти гарні задуми не були втілені через слабке виконання і невдалий розрахунок»⁴¹. Натомість фінал історичного розвитку лицарської спільноти змальовано як результат внутрішнього її розкладу через занепад військового духу і порушення давніх правил, котрі забороняли приватну власність.

Хоча стаття Ю. І. Крашевського і не є полемічною за своїм духом, дозволимо собі обмежитися в її аналізі дискусійними щодо праці А. Скальковського моментами, щоб представити найважливіші розбіжності у сприйнятті історії, які частково були успадковані сучасною польською та українською історичною свідомістю та й популярною літературою, пройшовши процес стереотипізації. Нарис демонструє цікаве зіткнення підходів польської історичної думки з поглядами малоросійської історіографії, що саме формувалася у зіткненні з польською та власне російською, при цьому він може слугувати прикладом толерантності у веденні дискусії. Ю. І. Крашевський прагне дійти до істини через всебічне вивчення джерел, врахування протилежних поглядів, зрештою, засад здорового глузду.

Польський письменник висуває низку суто філологічних уточнень, які торкаються, наприклад, походження слів (кіш, Січ, Низ, курінь, Дике Поле, Чорний шлях) і висловів, відповідно до своєї думки, що «для більшої частини назв, які стосуються давнього козацтва, початок треба шукати в польській мові»⁴². Водночас наявна також низка більш істотних зауваг щодо змісту праці А. Скальковського. По-перше, послідовно вибудована ним анало-

⁴¹ Там само. – С. 23–24.

⁴² Там само. – С. 27.

гія між Запоріжжям і лицарським орденом видається Ю. І. Крашевському перебільшенням: «Це мале об'єднання людей, які не мали нащадків, родини і зв'язків, а нагороду за принесені в жертву зв'язки і радощі родинного життя шукали у славі товариства, є тим більше дивовижним, що воно становило збіговисько різного і малоосвіченого люду, яке, здається, не розуміло високих цілей, приписаних їм п. А. Скальковським. <...> Порівняння з орденом, яке А. Скальковський так уперто відстоює, є сутевим, певною мірою влучним, як ми зазначали вище, але його не треба сприймати буквально»⁴³. Однак при цьому лицарськість він визнає основоположною характеристикою козаків, не в піднесено-романтичному контексті, а в цілком реалістичному – як зумовлене військовою необхідністю добровільне зречення від права мати родину і володіти приватною власністю, аскетизм, навіть нехтування матеріальними благами, вищість загальних цілей над особистими. У Ю. І. Крашевського тут виникають аналогії зі спартанським устроєм, він креслить лінію успадкування старослов'янських громадських інститутів, тим більше, що форму правління, за А. Скальковським, визнає демократично-патріархальною.

Наступний пункт незгоди Ю. І. Крашевського з А. Скальковським – стосунки козацтва із Річчю Посполитою. Принципове обурення у Ю. І. Крашевського викликало заперечення територіальних прав Речі Посполитої на запорізькі землі. Польський романіст стверджує: «Для нас незаперечним є те, що польські королі у спадок від литовських князів отримали на ці здавна завойовані аж до Чорного моря землі незаперечне право. Ми маємо власні докази і свідчення іноземців»⁴⁴. Здається, Ю. І. Крашевський не почувався компетентним у своїй аргументації або справа видавалася йому надто очевидною чи занадто дразливою, що він волів не продовжувати розміркувань у цьому напрямку. Однак не міг і оминати цієї проблеми, бо вона боляче торкалася і польського міфу початку величчя польської держави «від моря до моря», і міфу України як колиски польського лицарства.

Інший історичний міф Речі Посполитої як «опори християнства», звісно, також не був врахований А. Скальковським, тож

⁴³ Там само. – С. 33.

⁴⁴ Там само. – С. 25.

Ю. І. Крашевський делікатно нагадує про необхідність більшої уваги до проблеми зв'язків між козацтвом і польською шляхтою, «заснованих на спільній ненависті до поган»⁴⁵. Також не приймає зазначеного А. Скальковським обов'язку кожного козака прийняти «греко-руську» віру: «Це могло бути і було в останні часи, не знаю, чи існувало від початку. Війни в XVII ст. з Польщею, можливо, обставини, які їм передували, виробили цей релігійний дух, який уже згодом так чітко видно»⁴⁶.

Ю. І. Крашевський, мабуть слушно, сприйняв закид А. Скальковського щодо упередженості у висвітленні історії козацтва всіма авторами, поза іноземними – Л. Мюллером, Г. Бопланом і П. Шевальє, на рахунок польських джерел. Однак все-таки наполягав на необхідності врахувати точку зору і цього критикованого джерельного масиву, хоча не навів тут конкретних прізвищ. Просто зазначив користь від вивчення протилежних поглядів: «Чим більше протилежними є картини, тим чіткіше із їхнього порівняння можна вичитати правду»⁴⁷. Романіст безперечно володів інформацією про ставлення польських мемуаристів до козацтва – часто вороже, зневажливе чи сповнене войовничості. Справедливості домагається Ю. І. Крашевський також і для питання релігійного фанатизму, наявного, на його думку, не тільки з боку шляхти і католицького духовенства, а й з боку козаків – «далеко не безпечнішого фанатизму, який завжди-бо закінчувався кровопролиттям»⁴⁸. Однак необхідно зауважити ще раз – предмет висвітлення в рецензії становлять не спірні положення праці А. Скальковського, а історичне явище козацтва, мета її – популяризація документально засвідченої історії Запорізької Січі серед польських читачів, на протипагу її фольклорним чи літературним відображенням.

Важливим у нарисі Ю. І. Крашевського є і топографія територій, які ми тепер звично називаємо Україною і вважаємо єдиним цілим. На середину XIX ст. тривав процес формування сучасної української нації, вироблення національної свідомості на межі зіткнення двох геополітичних проектів – російського і польського, що перед-

⁴⁵ Там само. – С. 35.

⁴⁶ Там само. – С. 34.

⁴⁷ Там само. – С. 46.

⁴⁸ Там само. – С. 40.

бачали стосунки колонія-метрополія, лише виникало розуміння сорборності. Саме така топонімічна множинність властива Ю. І. Крашевському: здається, в ідентичному значенні вживаються поняття Малоросія, Україна, Русь, навіть Хохляндія – із поясненням цього слова за Коржем. Історичне поняття Запоріжжя означає не тільки військову організацію, а й підпорядковану їй провінцію з адміністративним поділом на округи (паланки), яка межує з Малоросією. Тобто поняття єдності українських територій тут у цілому вже наявне, також фігурують малороси як назва народності і малоруська мова, введені, мабуть, під впливом А. Скальковського.

Дивовижно, але цей багатий фактичний матеріал щодо запорізького козацтва, згромаджений Ю. І. Крашевським із різних джерел, не використовувався впродовж майже сорока років. Мабуть, ідеологічний розлам у підходах до висвітлення польсько-козацької історії був настільки значним (а його глибоке розуміння саме й засвідчене нарисом «Запоріжжя»), що навіть письменникові, котрий прагнув відшукати істину в протилежностях, важко було знайти вдалий белетристичний підхід до цього матеріалу, але й залишити його без руху теж було нераціонально. Уперше козацтво в романістиці Ю. І. Крашевського з'являється у контексті історії Самійла Зборовського, який міг би забезпечити чудовий приклад для ілюстрування польських міфів про Річ Посполиту як «опору християнства» та України як колиски польського лицарства. Адже запорізький фрагмент біографії цього шляхтича показував єдність козацтва і шляхти у боротьбі з поганями, доблесть, мужність, героїзм самого Зборовського, його взаєморозуміння і повагу до низового братства. Здавалося б, що може бути романтичнішим за обрання шляхтича гетьманом Запорізького козацтва? Однак письменник, який описував історію без героїзації, пішов іншим шляхом⁴⁹.

Звичайно ж, публіцистична україніка Ю. І. Крашевського не вичерпується проаналізованим тут матеріалом, хоча після від'їзду письменника з України вона стає набагато скромнішою. Однак українська проблематика і надалі перебувала у його полі зору. Чимало українського історичного, археологічного й етнографічного матеріалу було використано Ю. І. Крашевським у його праці «Мистецтво у слов'ян, особливо у дохристиянські

⁴⁹ Див. розділ цієї праці «Україна в історичних повістях».

Польщі й Литві» («Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej», Вільно, 1860 р.), де наочно проілюстровано ідею культурної єдності слов'янських народів у дохристиянські часи, проаналізовано багатий матеріал для вивчення матеріальної та духовної спадщини тієї доби. І надалі зберігається увага до фольклорних і етнографічних досліджень України, про що свідчить популяризація на шпальтах «Варшавської газети» («Gazety Warszawskiej») книжки Антонія Коципінського «Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і Малоросії» («Pieśni, dumki i szumki narodu ruskiego na Podolu, Ukrainie i Małorosji», 1862 р.). У контексті цієї проблематики заслуговує на увагу низка статей у львівській газеті «Гасло» («Hasło») зі спробами пошуку шляхів порозуміння між поляками та українцями у 1865 р.⁵⁰, стаття «Кілька слів про руське питання» («Kilka słów o kwestii ruskiej», 1873 р.) в газеті «Майбутнє» («Przyszłość», Женева), публікація в одному з томів публіцистики «Рахунки» («Rachunki» – серія нарисів, виданих під псевдонімом Б. Болеславіта у 1866–1869 рр.) угоди між поляками та українцями в Галичині, яка була прийнята на Слов'янському з'їзді у Празі в 1848 р. і передбачала рівноправність двох націй і їхніх мов у цій провінції Австро-Угорщини.

У збірнику нарисів «Рахунки»⁵¹ за 1866 р. у розділі «Галичина» Ю. І. Крашевський характеризує політичну ситуацію та суспільний устрій у Галичині. Зазначає різючу відмінність життя окремих станів, описує прірву, що їх розділяє. І серйозну провину за це покладає на шляхту – її неуцтво, відсталість, обскурантизм. Коротко характеризує міщанство та євреїв і докладно спиняється на русинській справі. Адже у 1866 р. відбулися знаменні події у політичному устрої Галичини, законодавчу владу в якій здійснював Галицький сейм із польською більшістю й українською меншістю. Українські сили пропонували адміністративний поділ Галичини відповідно до двох центрів тяжіння – Кракова і Львова. Тоді б у них була безперечна більшість у східній частині. Поляки натомість домагалися збереження єдності провінції і встановлення посади цісарського намісника – канцлера. Побоювання українських сил щодо того, що

⁵⁰ Поп.: Serednicki A. Z wątku polsko-ukraińskiego. – Warszawa : Stowarzyszenie Warszawa–Kijów, 2001. – S. 31–33.

⁵¹ B. Bolesławita. Rachunki. Z roku 1866. – Poznań, 1867. – 401 s.

пропольський представник стане посередником між цісарським двором у Відні і галицькою громадою, справдилися: «Тим часом зловісні хмари нагромаджувалися на галицьким горизонті і приладжувались нові удари: польські ради повітові над громадами, краєве намісництво з графом Агенором Голуховским на чолі, впровадження польської мови урядової, усунення інспектора “руських” шкіл народних Східної Галичини Григорія Кульчицького, – а “святоюрські” провідники потішалися кличем: “Твердая Русь все перебудет!”»⁵². У зв’язку з цими загрозами і через розчарування австрійським правлінням, а також зневіру у власних силах публічно проголошувалися русофільські заяви, зокрема на сторінках львівської газети «Слово», про потребу об’єднання з царською Росією як спосіб захисту від польських посягань.

Із очевидних причин в Галичині у складі українських політичних сил виступали представники духовництва на чолі з митрополитом Литвиновичем. Саме їх Ю. І. Крашевський звинувачує в егоїзмі, самолюбстві та запродавстві царату, ненависті до Польщі і жадобі панування: «На Русі надзвичайна, незмірна провина лягає на духовенство, яке знову, по-галицьки, створило собі окремий організм і претендує на політичне лідерство над народом, використовуючи своє виняткове становище на користь пристрастей, підклимних інтриг, змови, майже відвертої, зрештою, змови проти польських і цивілізаційних сил. Для осуду цього руху достатньо вказати, що його породжує, – ненависть. Для них значення має не любов до Русі, а ненависть до Польщі; замість польської шляхти вони волюють московський канчук і німецьку бюрократію <...> готові загинути самі, а Русь віддати на поталу москалям, аби лише Польщу згубити. Малі поступки, надані польським силам у Галичині, показали всю злість і затятість, всю сліпоту цього духовенства, яке сьогодні б’ється в конвульсіях до централістів, у руки германізаторів, до Москви і деспотизму, аби лише не ділитися владою і не стояти на рівних із поляками. Крики про утиски Русі і русинських сил можуть ввести в оману тільки людей, які цілком не розуміють становища <...>. Поляки дадуть русинам все, що їм належить, але та Русь, яку представляють сьогодні духовні, не заспокоїлася б і найбільшими поступками, їй

⁵² Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. – Львів, 1926. – С. 92–93.

потрібна країна, де не було б нікого, крім селянина, попа і... може, царя, який собі сидить високо»⁵³.

Подальші міркування публіциста стосуються не способів забезпечення русинських справ, а сеймової тактики щодо українських представників – пропонується ігнорувати їх мовчанкою, щоб не розпалювати пристрастей і не роздмухувати суперечок, натомість спільно діяти, уникаючи кривд і утисків, тобто «навіть їхньої тіні в діях». Письменник рекомендує своїм співвітчизникам таку позицію в дискусіях: «Більше холонокровності, здорового розрахунку і – зберігаючи гідність – ставитися до цього штучного, проплаченого і проагітованого питання як до безсилої забавки <...>. Народності надати якнайширші права, інтриганам не давати можливості показати себе. <...> Русинське питання – неприродне, підроблене і штучне, напхане рублями, проводиться з абсолютно злими намірами. Ці крикуни, що так галасували проти польського утиску, чудово знають, яким є московський деспотизм, перед яким вони б'ють поклони; вони знають, що для русинської народності немає небезпеки від Польщі, а йде вона від Москви, котра відверто заявляє, що окремої русинської мови і народності не визнає»⁵⁴.

Безперечно, Ю. І. Крашевський розумів, що руський народ неминуче раніше чи пізніше постане на роздоріжжі: перед ним відкриваються три можливі шляхи – самостійність, об'єднання з Польщею чи об'єднання з Росією. Безсумнівно, спільне державне буття польського та українського народів він вважає найбільш раціональним не тільки через бачення майбутньої великої Польщі, яка б об'єднувала колишні землі Речі Посполитої, а й через розуміння незрілості української політичної нації, позбавленої власної сформованої інтелігенції, класів землевласників і капіталістів, з невиробленими традиціями державницького буття та за відсутності інших необхідних національних атрибутів. Протест у Ю. І. Крашевського також викликають тенденції до формування образу польського ворога та вірнопідданські жести у бік «московського деспотизму», що приведуть, на його думку, до марнування шансів на культурний і цивілізаційний розвиток руського народу. Представлений тут погляд Ю. І. Крашевського на «русинську справу» близький до позиції ін-

⁵³ B. Bolesławita. Rachunki. Z roku 1866. – Poznań, 1867. – S. 87.

⁵⁴ Там само. – С. 89.

шого видатного представника «української школи» – Зигмунта Мілковського (Теодора Томаша Єжа), яку той також часто висловлював у своїй публіцистиці: «Розривати Польщу особливо у теперішні часи, коли на слов'янство з одного боку наступає германізм, а з іншого – московщина, це більше, ніж злодіяння»⁵⁵. Тобто відроджена Польща визнавалася видатними польськими культурними діячами ХІХ ст. як провідна мета, а користь від цього для слов'янського світу в цілому і для українського народу зокрема вважалися очевидним наслідком. Незалежно від того, чи були такі міркування тактичними спробами здобути прихильність союзників, чи зганьбити слабких противників, чи примиритися із сильними, – ставилися вони, у першу чергу, на службу польській справі. У світлі сьогоденних реалій, загальновизнаного принципу про право націй на самовизначення у нас можуть бути застереження до такого підходу Томаша Єжа, і Юзефа Крашевського, але, вони напевне виходили із пережитого ними у «тюрмі народів».

Загалом же цей виступ польського письменника чудово ілюструє одну зі сторінок історичного процесу взаємодії сусідніх народів і культур у ситуації, коли їхні інтереси не збігалися. Однак неможливо оминати його, концентруючись виключно на свідченнях взаємодії чи схвалення, якщо ми хочемо всебічно висвітлити роль Ю. І. Крашевського в польсько-українських літературних стосунках. Адже цей безпосередній публіцистичний виступ не тільки засвідчує глибоке розуміння ним проблематики, а й відображає атмосферу цієї дискусії, гостроту спірних моментів, складність пошуку шляхів до порозуміння.

⁵⁵ Jeż T. T. Rec.: M. Kostomarow. Bohdan Chmielnicki, Petersburg, 1859 // Dziennik Literacki. – 1861. – № 17.